

УДК 321.64:271.2(477)"1920/1930"

О. І. Бублик

РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ І ЛЕГАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ В 20-30-Х РР. ХХ СТ.

У статті на основі аналізу правових документів, архівних та опублікованих джерел розглянуто діяльність православного духовенства в умовах ствердження радянського тоталітарного режиму. Нова держава намагалася усунути духовенство із суспільного життя, а згодом і ліквідувати його як верству суспільства. Було розпочато наступ на політичні й соціальні права духовенства та його близьких, а згодом і на саме право фізичного існування – на життя. Незважаючи на це, духовенство намагалось приймати активну участь у житті народу, допомогло чим могло в тяжкі роки голодоморів та у роки посух. У роки безвір'я та гонінь на віруючих духовенство ставало духовною опорою народу, словом Божим та вірою, життєвим поштовхом воно було прикладом для вірян.

В результаті дослідження виокремлено три етапи розвитку державно-церковних відносин: 1) 1917 – 1922 рр., 2) 1923 – 1929 рр.; 3) 1929 – 1939 рр. та охарактеризовано їх.

Ключові слова: Церква, православне духовенство, тоталітарний політичний режим, легальна діяльність, віряни.

Формування та ствердження нового тоталітарного, політичного режиму передбачало існування своєї власної ідеології, яка з часом проникла у всі сфери суспільного та соціально-політичного життя. Церква як суспільна інституція розглядалася як ідеологічна установа старого режиму, тому політику нового режиму до Церкви і православного духовенства, так як і до віруючих можна визначити як ворожу. Незважаючи на радикальні дії влади, православне духовенство зберігало віру і намагалось бути корисним суспільству.

Проблемі діяльності православної Церкви у період 20-30-х рр., взаємовід-

носинам держави та Церкви присвячено фундаментальні праці Силантьєва В. І., Форостюка О. Д., Слободянюк П. Я., Ігнатуші О. М., Бобко Т. Г., протоієрея Ципіна В. та інших дослідників цього періоду.

Аналіз правових документів, архівних та опублікованих джерел дозволяє виокремити декілька етапів розвитку державно-церковних відносин у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.

Перший етап – його формування почалося після жовтневих подій 1917 р. В умовах формування радянської держави РПЦ була зацікавлена у визначенні свого правового статусу і 2 грудня 1917 р. Помісний Собор у Москві прийняв документ «Про правове становище Російської Православної Церкви». Відносини між Церквою та державою у цей період розвивалися спонтанно і визначалися взаємною конфронтацією, відсутністю конкретної стратегії.

Відповідно до ст. 4 Конституції УСРР 1919 р духовенство всіх віросповідань, як і колишні поміщики, жандарми, позбавлялося виборчого права та зраховалося до осіб «соціально ворожого» стану [43, с. 275-281]. Позбавлення виборчого права сприяло процесу відчуження духовенства від соціально-політичних процесів, що відбувалися в країні, як наслідок – від впливу на віруючих.

Незважаючи на вороже ставлення, влада все ж дозволила служителям церкви на початку 20-х рр. працювати в державних установах. Таку «непослідовність» дій влади можна пояснити потребою в залученні освічених людей до державної служби. До того ж, допускаючи священнослужителів до роботи в державних установах, більшо-

вики не залишали цей процес безконтрольним. 7 березня 1921 р. РНК затвердила постанову «Про порядок дозволу праці служителів релігійних культів», яка регламентувала повноваження духовенства в цих установах і забезпечувала контроль за ними [44, с. 116-117]. Також священнослужителям заборонялося працювати в стратегічно важливих для більшовицької політики відділах виконкомів. У постанові з цього приводу зазначалося: «Духовенству можна дати роботу в радянських установах лише повітових і губернських міст, але ні в якому разі у волосних виконкомах, сільських радах і взагалі в сільській місцевості, а також у відділах виконкомів: народної освіти, юстиції, земельних справ, робітничо-селянської інспекції, управління та продовольства» [43, с. 117].

Життєві реалії показували інший стан речей: відсутність освічених службовців зумовила порушення цієї постанови та допущення до роботи священнослужителів, а значно більшою мірою – церковнослужителів, у виконавчих комітетах, сільських органах, військових частинах. Про це свідчать факти з різних регіонів України. Так, відомо, що один священник на Чернігівщині у 1922 р. працював у відділі Державного страхування [28, с. 59]; інший, будучи псаломщиком при храмі, у 1922 р. виконував обов'язки секретаря Залив'янського волосного виконавчого комітету [10, арк. 242]; на Катеринославщині псаломщик І. Федорів був технічним виконавцем у Жеребецькому волосному виконавчому комітеті [10, арк. 299]. Там, де потрібні були писемні, освічені виконавці, навіть на владних посадах, церковнослужителі були бажаними. Так, на Житомирщині псаломщик до 1923 р. працював секретарем сільради [66, с. 13]. Проте приклади участі священнослужителів у державних органах були нечисленними, до того ж вони належали переважно до парафіяльного духовенства.

З часом наступ на виборчі права духовенства був посилений новим циркуляром НКЮ від 27 серпня 1921 р., [45, с. 152-153], а вже майже через рік, 22 червня 1922 р., НКЮ видав новий циркуляр, за яким ченцям, священикам, дияконам, псаломщикам та іншим служителів релігійних організацій дозволялося бути членами артілі та кооперативу, але тільки з активним виборчим правом, якого вони не мали. Влада дозволила лише послушникам користуватися як активним, так і пасивним виборчим правом у цих товариствах. Згодом, з посиленням тиску на церкву, влада заборонила духовенству входити до складу всіх кооперативних товариств, трудових артілей тощо.

Проте, як і в державних установах, з дозволу парафіян та всупереч законодавству, священнослужителі, псаломщики посідали посади рахівників, бухгалтерів у споживчих кооперативних товариствах [3, с. 11, 51; 28; 32; 33].

Духовенство було визнано «нетрудовим елементом» на підставі інструкції Всеукраїнського комітету із загальної трудової повинності від 21 квітня 1920 р. Для того, щоб позбавити їх впливу на віруючих, влада притягувала духовенство до суспільних робіт: очищення місць масового скупчення людей, будівництво доріг та шосе, збирання лікарських рослин тощо [46, с. 163; 49, с. 77; 3, с. 79]. Серед населення, найчастіше це були жінки, знаходились ті, хто підтримував своїх священнослужителів і виконував роботи за них, розуміючи причину такого становища й даючи їм можливість виконувати релігійні обов'язки [26, арк. 13].

Більшість духовенства РПЦ нейтрально ставилася до радянської влади, про що свідчать документи партійних і державних органів, у яких практично відсутні відомості про масовий супротив духовенства владі [8, арк. 133, 169]. Отже, масового опору радянській владі духовенство РПЦ не чинило, хоча серед усіх прошарків населення бу-

ли ті, кого антицерковні наступи непокоїли. Однак останнє слово в керівництві громадою, парафією та церковною радою за статутом залишалося за священником [65, с. 22-23].

З 1922 р. почалася кампанія з вилучення церковних цінностей, яка започаткувала новий – другий – етап державно-церковних відносин, який тривав до 1929 р. Основна роль у визначенні церковної політики радянської влади залишилася за партійними органами, а виконавцями, «партійною інквізицією», стало ОДПУ, головним завданням якого була остаточна ліквідація Руської Православної Церкви. З цієї причини влада прагнула обмежити вплив духовенства на населення. Так, постанова ВУЦВК і РНК від 14 січня 1925 р. розширила коло осіб, позбавлених виборчого права. Це стосувалося членів родини духовної особи, що проживали з нею [47, с. 41, 400].

Держава майже повністю юридично відмежувала священників від соціальних проблем, але не контролювати їхнє життя вона не могла. З цією метою в 1923 р. було запроваджено реєстрацію та облік духовенства. НКВС у листах під грифом «таємно» пояснював губернським адміністративним відділам це так: «Реєстрація службовців культу має на меті отримати повну характеристику кожного службовця культу, про його минуле, політичну й церковну орієнтацію. Взяття на облік має іншу мету: проводити справжній постійний контроль за службовцями культу, перешкоджаючи їхньому зібранню й агітаційній діяльності» [52, арк. 66]. Для застосування репресивних санкцій, як правило, використовувався привід порушення правил обліку. Архівні дані рясніють повідомленнями про притягнення служителів культу до відповідальності за порушення порядку реєстрації – зняття та постановки на облік, що свідчить про неабияку увагу влади до пересування й діяльності духовенства [53, арк. 17; 20, арк. 28]. Партійно-державні органи, запровадив-

ши систему обліку, залучивши секретних інформаторів, установили пильний контроль за священниками, що ускладнювало їхнє життя та заважало виконувати релігійні обов'язки.

Влада продовжувала тиск на права духовенства. Наступні обмеження стосувалися невід'ємного права, права на житло. З метою завадити спокійній діяльності та змусити духовенство відмовитися від своєї праці, влада позбавила служителів гідних умов життя. Циркуляр НКВС від 9 вересня 1921 р. санкціонував націоналізацію будинків кліру [42, с. 52], однак до 1923 р. духовенство продовжувало в них мешкати. У 1923-1924 рр. з посиленням контролю за церковним життям, з розробкою більш чіткої системи обліку колишніх церковних приміщень, майна, влада почала відбирати у священнослужителів церковні будинки. При цьому було прийняте цинічне, на наш погляд, розпорядження НКВС окрадмінвідділам від 24 липня 1925 р., згідно з яким духовенству дозволялося залишатися в колишніх церковних будинках, якщо вони не будуть використовуватися під культурно-освітні та інші громадські установи. Цинічність полягала в тому, що призначення будівель вирішувалося тими ж органами НКВС залежно від потреби виселення священника та його сім'ї [54, арк. 12]. Скарги духовенства, релігійних громад до єпархіальних управлінь, НКВС свідчать, що на практиці це розпорядження не діяло. Виселяючи священників адміністративними методами з будівель, їм не надавали іншого помешкання, що влада виправдовувала культурно-освітніми потребами населення.

З метою допомоги священнослужителям у помешканні та щоб залишити їх у селі, окремі члени церковного правління шукали для них житло. Проте, навіть, укладання угоди про оренду будинку між громадою та владою не перешкоджало адміністративному виселенню священників, яке спостерігалося в усіх округах України. Так, на-

приклад, у жовтні 1923 р. президія Харківського окрвиконкому вирішила позбавити житла священика Петровського, який мешкав у селі Олексіївка. Родина із шести чоловік, у тому числі двох підлітків, виселялася без надання іншого помешкання. Церковна рада просила адмінвідділ не виселяти священика напередодні зими. Влада прохання парафії відхилила [42, с. 64].

Позбавлення священиків виборчого права, взяття на облік, штучне створення житлових проблем – неповний перелік обмежувальних заходів влади стосовно духовенства, життя якого в таких умовах було нестерпним. Отримання медичної допомоги, продуктів харчування, здобуття освіти також супроводжувалося численними ускладненнями для служителів культу та їхніх родин. Так, кодекс законів про народну освіту встановив перевагу для дітей робітників і незможних селян у здобутті освіти. Зауважимо, що навчання було платним. Безкоштовно здобували освіту лише діти безробітних членів профспілок, шкільних робітників, червоноармійців, міліціонерів, членів КНС, інвалідів війни, робітників і службовців, які одержували в 1925 р. заробітну плату менше 15 крб. на місяць, повні сироти, вихованці дитячих будинків. Згідно з архівними документами, навчання дітей священників у школах було практично неможливим з ряду різних причин: висока плата за навчання, презирливе ставлення до них з боку однолітків та з боку вчителів. Так, один із священників на Волині у 1925 р., розраховуючи на справедливість та допомогу керівництва в столиці, писав: «Плата за нравовчення наших дітей у сільській школі й утримання їх поза домом сьогодні такі, що про шкільну освіту можна тільки мріяти» [55, арк. 135].

Якщо ж дітям священників випадала можливість учитися, то в школах, де працювали войовничі безвірники, ставлення до них було упередженим, вони зазнавали моральних образ. До Священ-

ного Синоду надходили скарги від священиків, що їхніх дітей у школі «ставлять на останнє місце» [56, арк. 95].

Отже, подібні дії влади завдавали моральних принижень не тільки духівникам, а й їхнім дітям, вносили неспокій у сім'ї священиків.

Після проголошення націоналізації молитовних будівель, духовенство було позбавлено права розпоряджатися церковним майном за орендним договором. Ці права надавалися віруючим. Отже духовенство не мало змоги обіймати керівні посади в громаді, але де-факто виконувало керівні функції. Архівні дані по Луганщині, Волині, Дніпропетровщині тощо надають можливість дослідити цей процес. Зокрема, на Луганщині священнослужителі І. Білоус (Віртас) та А. Болюбаш за згодою громад проводили засідання громад, виступали в першій половині 20-х рр. першими доповідачами та навіть головували на форумах [19, арк. 55]. Так само робили І. Кужницький на Волині [9, арк. 5], Г. Чижов та Д. Кодимський на Запоріжжі [13, арк. 23], священики у інших регіонах України [57, арк. 45].

Важливо звернути увагу й на кадрову роботу з правонаступництва духовенства, його самовідтворення. Незважаючи на постійні утиски з боку влади, кадровий резерв церкви оновлювався за рахунок молоді. З віруючих селян, робітників, інтелігенції священники відбирали здібну молодь, виховували її та готували до пастирського служіння людям і Богу. У Київському, Подільському, Донецькому та інших регіонах зафіксовано багаточисельні факти, насамперед у довідках до НКВС України та в ЦК КП(б)У, про залучення до лав священнослужителів здібного контингенту населення, насамперед, молоді [58, арк. 203].

Винахідливість духовенства дозволяла ефективно застосовувати й інші методи поширення «слова Божого». Насамперед це стосувалося організації та проведення масових процесій, освячення колгоспних ланів, криниць і бу-

дівель, роздавання дітям подарунків під час церковних свят, використання художніх форм у храмі та інших місцях для моління (хор, плакати з релігійними текстами, інсценівки на євангельську тематику, застосування стереоскопів та пересувних панорам для ілюстрації картин на певні релігійні теми) [17, арк. 18].

Для зміцнення народної віри в Бога священнослужителі активно застосували урочисті богослужіння архієреїв та архимандритів у різних містах і селах, використовували різноманітні «чудеса», поширюючи про них чутки. Український дослідник В. Силантьєв до подібних дивовижних проявів зараховує: оновлення ікон, церковних маківок та хрестів на них, самозапалення свічок, появу «дивовижних зірок» та джерел із «свяченою водою», пророчі видіння тощо [42, с. 166]. Переважна більшість оновлених ікон виявилася справою рук самих священників або віруючих, про що свідчать результати проведених експертиз спеціально створеними комісіями, до яких входили представники духовенства, влади, хіміки, іконописці тощо.

У боротьбі за прихильність людей служителі культу нерідко вдавалися до хитрощів, зокрема, роботі сільських будинків протиставляли урочисті богослужіння з хором та іншими привабливими для віруючих прийомами. Ними практикувалися зриви роботи органів влади, натомість влаштовувалися тривалі богослужіння під час радянських свят, відвертаючи увагу віруючих від організованих більшовиками демонстрацій та інших урочистостей [14, арк. 8]; клопотали про перенесення базарного дня на суботу, бо торгівля заважала недільним службам [15, арк. 11].

Покращенню стосунків мирян і духовенства сприяло й те, що з установленням радянської влади були ліквідовані тотальні зв'язки духовенства з можновладцями. Держава не тільки позбавила духовенство опіки, а й розпочала на нього масштабний політич-

ний та економічний тиск. Накладені на священнослужителів непомірні податки погіршували їхнє матеріальне становище. Духовенство опинилося на одному соціальному рівні з основним контингентом віруючих – селянством. Досить влучно про ставлення віруючих до священнослужителів зазначив дослідник Д. Поспеловський: «Доки архієреї їздили в каретах, вони не користувалися авторитетом у народі, а коли вони стали бідними і пішли пішки у драних калошах, віруюча частина населення відповіла любов'ю і вірністю» [39, с. 255].

20-і рр. ХХ ст. характеризувалися проявом нових взаємовідносин духовенства і вірян. Опосередковано наступ держави на права духовенства викликав співчуття віруючих до становища останніх та посилення тенденцій симпатії до духовенства.

Священик села Остапівка, за визнанням влади, мав великий авторитет і відвідував хворих з «настойкою і причастям» [26, арк. 44]. Віруючі відповідали священику тим самим. Духовна єдність служителів із мирянами якнайкраще виявилася під час прощання священика з віруючими. Зокрема, коли 25 квітня 1927 р. представники Чернігівського ДПУ прибули арештовувати священика РПЦ Сергія Нілуса, то в його кімнаті зібралися усі мешканці будинку. Священик на прощання влаштував богослужіння біля іконостасу. Після молитви присутні здобули від нього благословення та цілували йому руки. Виходячи з будинку, священик заспівав «Христос Воскрес». Його спів підтримали й усі мешканці, які проводжали священика на вулицю [27, арк. 2]. Зв'язок духовенства з віруючими не обривався навіть після арешту священнослужителів. Громада в міру можливості прагнула допомагати арештованим служителям [42, с. 124]. Парафіяни навіть відвідували духовенство на заслання, що є доказом глибокої поваги до служителів церкви.

Священики, які традиційно працювали на освітній ниві, у 20-х рр. не за-

лишилися осторонь розпочатої кампанії ліквідації неписьменності. Священик Чаплинської церкви Херсонської округи Леонід Крижановський добровільно передав сільській школі підручники з ботаніки, зоології, стародавньої історії та інші книжки, що зберігалися при церкві [48, с. 110].

Духовенство допомагало постраждалим при штучному голоді та неврожаї. Ще до безпосереднього залучення церкви та її цінностей до порятунку голодуючих, а саме до видання сумнозвісного декрету від 8 березня 1922 р., священники проводили богослужіння, під час яких закликали віруючих робити пожертвування грошима, коштовностями. Після відозви патріарха Тихона із серпня 1921 р. вже в усіх храмах РПЦ під час богослужіння здійснювалося збирання пожертвувань на користь голодуючих. З цією ж метою у великі свята влаштовувалися спеціальні богослужіння. Усе зібране віддавали губернському комітету допомоги голодуючим [37, с. 2]. З відозвою до духовенства України взяти на себе піклування про спасіння потерпілих від голоду звернувся митрополит Михаїл Єрмаков. Його наслідували архієпископ Катеринославський Агапіт Вишневський, архієпископ Харківський і Охтирський Нафанаїл, благочинні та настоятелі церков багатьох місцевостей України [31, с. 551]. Навіть антирелігійно налаштовані редакційні колеги періодичних видань були вимушені визнати активну допомогу духовенства голодуючим. Газета «Вісті ВУЦВК» зазначала, що священник села Чаябурда брав участь у збиранні пожертв на користь голодуючих мирян і оповістив, щоб без продуктів для голодуючих до церкви не з'являлися. У селі Чаплинка з ініціативи священника Дольського в листопаді 1921 р. зібрано на користь голодуючих 123 тис. крб. [5, с. 3].

Духовенство намагалося брати участь у всіх процесах, що відбувалися в суспільному житті. Служителі реагували на впровадження нових цінностей. Во-

ни не могли оминати таких суспільно значущих подій, як, наприклад, святкування Першого травня. Дії духовенства не знайшли відповідної підтримки та розуміння державної влади, яка розпочала вилучення церковних цінностей, у тому числі й священних і необхідних для богослужіння речей [38, с. 95-100].

Не стояли осторонь священнослужителі й від вирішення інших соціальних проблем. Вони допомагали безпритульним дітям. Запорізьке духовенство постановило виконати розпорядження Священного Синоду від 15 квітня 1926 р. – організувати збір пожертвувань на осиротілих дітей [16, арк. 49]. Допомога духовенства зустріла негативну реакцію з боку влади, оскільки церкві, а отже й духовенству, законодавством заборонялося проводити благодійницьку роботу.

1929 р. підвів підсумок тим подіям, які мали місце в державно-церковних стосунках в 1920-х рр. Події межі 20-х – 30-х рр. обумовили початок наступного етапу. Продовжується та посилюється наступ на політичні права священників: ті члени родини, які ще користувалися виборчим правом протягом десятиріччя, на зламі 1920-х – 30-х рр. його вже не мали. Так, у селі Ново-Олександрівка Чаплинського району Херсонської округи диякон Михайло Юдін і його дружина були позбавлені виборчого права. Їхній син – Яків Юдін користувався ним. Проте вже в 1929 р. після таємного листа Херсонського окрвиконкому до Чаплинського райвиконкому Якова позбавили цього права [21, арк. 72]. У черговій інструкції про вибори до рад і на з'їзди рад УСРР від 13 жовтня 1934 р. коло осіб, позбавлених виборчого права, залишилося незмінним – духовенство та члени їхніх сімей, якщо вони матеріально залежать від них. Однак інструкція вже не містила уточнення щодо віруючих, які виконували функції дяків, що фактично означало позбавлення всіх найнижчих членів кліру виборчого права [29, с. 2].

З 1929 р. на духовенство не поширювалися різні види страхування і безкоштовне лікування. В окремих округах священнослужителів намагалися позбавити права користування послугами пошти, телефонних станцій. Спочатку в грудні 1929 р. поштове відділення Прилуччини припинили поставляти пошту духовенству. Їхній приклад наслідували й робітники пошти Харківщини. Одночасно харківські телефонні станції не без указівки «зверху» ухвалили позбавити всіх служителів церкви права на користування телефонами [6, с. 11].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. влада максимально обмежила соціальні права духовенства і розпочала масштабну кампанію витіснення служителів церкви як «ворожих елементів» із державних і громадських організацій. До цієї категорії влада зарахувала і членів сімей духовенства. Необхідно зауважити, що ця кампанія тривала протягом 20-х рр. [24, арк. 14]. Газети рясніли статтями, у яких автори з обуренням повідомляли про працю духовенства в крамницях, у кооперативних товариствах, КНС [2, с. 3; 40, с. 3]. Саме як «велике зловживання» розцінювалася в газеті «Вісті ВУЦВК» у статті під назвою «Комнезам, що складається з крамарів і попів» участь священника у КНС у селі Жахнівці Тиврівського району Вінницької округи [7, с. 3]. До 1929 р. священнослужителів остаточно позбавили членства в кооперативних товариствах, КНС.

В обіжниках, планах робіт та метод-розробках сектору масової політосвіти ЦДАВОВ України, у фондї 166, містяться матеріали про непоодинокі випадки безпідставного обмеження прав духовних осіб [59]. Ці дані були настільки типовими, що знайшли відображення і в обласних державних архівах. Зокрема, це стосується священнослужителів І. Гнатовича з Луганщини [20, арк. 56], В. Карпіноса з Херсонщини [22, арк. 100], В. Більдюна з Катеринославщини [18, арк. 56] тощо.

Про становище членів родини духовенства як ізгоїв свідчить стаття від 4 квітня 1929 р. в газеті «Красное Запорожье». Її зміст типовий. У ній засуджувалися прагнення сина священника Чижова стати членом комсомолу. Комсомольський осередок перевірів особову справу Чижова і встановив, що він – син священника, його старший брат – священник, два інших брати – колишні диякони. «З такою характеристикою, – як зазначив автор статті Колоднєв, – Чижову не тільки в комсомол двері зачинені, але й не завадило б його з торгівельно-промислової школи витрухнути» [34, с. 7].

Показовим є 1929 р., коли у зв'язку з черговим наступом на Церкву стали «навішувати» на будинки священнослужителів брутальні написи, апофеозом яких стало «вінчання» їх як ворогів народу. Характерними прикладами цього були написи на будинках священників Донеччини В. Івашкова та П. Добрія [60, арк. 107], духовників з Херсонщини [23, арк. 57].

Саме завдяки цим утискам стало традиційно-усталеним пряме зречення від сану багатьох священнослужителів, зокрема, на Запоріжжі та Одещині [61, арк. 65, 67]. Характерно, що певна частина «зречених» від сану протягом наступних років поверталася до сану, що, на нашу думку, було проявом «тихої» опозиції політиці і практиці радянської влади.

Про масштабність практики залякувань і принижень свідчить заява патріаршого екзарха Михаїла до ВУЦВК. Екзарх просив ВУЦВК розпорядитися щодо припинення безперервного знущання над духовенством [35, с. 116]. У 30-х рр. приналежність до сім'ї священника все частіше ставала головною причиною усунення з роботи. Такий висновок можна зробити, вивчивши протокол засідання комісії з перевірки вчителів Новгород-Сіверського району від 13 лютого 1934 р. Комісія постановила клопотати перед Чернігівським обкомом КП(б)У про звільнен-

ня 29 вчителів. З них 12 за те, що були синами та дочками священників і дяків [1, с. 14]. Після подібної перевірки у Словічанському районі на Житомирщині в 1935 р. 18 директорів, завідувачів шкіл, педагогів вирішили замінити до нового навчального року. Усі вони мали духовне походження [66, с. 69].

Щоб врятуватися від переслідування влади, діти зрікалися батьків-священників. Дітей священнослужителів, які не зреклися батьків, не приймали на навчання у вузи, технікуми [35, с. 53]. Вступ дітей духовенства до вищих учбових закладів, хоча й обмежений, став можливим лише після прийняття Конституції 1937 р., яка вперше надала виборче право духовенству [41, с. 229; 30, с. 18].

Коли місцеві органи влади не знаходили привід для вигнання священнослужителя з населеного пункту, то вони все частіше вдавалися до силових методів проти нього та віруючих [50, с. 10-11]. Подібне відбувалося практично на всій території радянської України.

Для досягнення повного безвірицтва влада насильницькими адміністративними заходами перешкоджала спілкуванню священника з віруючими. У 1929 р. в селі Ладине Чернігівської округи голова сільради заборонив священнику відвідувати віруючих з молитвою. Для припинення спілкування селян із духовенством голова загрожував обкласти непомірним податком тих селян, які пускатимуть до себе в хату священника. Іншому священнику з тієї самої округи А. Хропачову сільрада Петрушино теж заборонила відвідувати віруючих [62, арк. 98].

Сумні події 1929-1930 рр. – насильницьке створення колгоспів, виселення так званих куркулів, податковий тиск – безпосередньо зачепили й духовенство, яке охрестили ворогами побудови соціалізму. Духовенство своєю долею поділяло розпач і страждання селян. Саме за порадою четверо мешканців села Усівка Пирятинського району прийшли до священника Павла Андрієвського, який, за свідчення-

ми представників влади, виступав «високорозумним зразком в очах селянства» [63, арк. 66]. Селян хвилювала загроза виселення, і не безпідставно: на той час уже набрав серйозних обертів наказ ДПУ УСРР «Про організацію операції з масового виселення куркульсько-контрреволюційних елементів з території України» від 7 лютого 1930 р. Священик П. Андрієвський, ймовірно, прагнучи заспокоїти селян, а можливо і не усвідомлюючи, що влада спроможна влаштувати геноцид проти власного народу, зазначив: «... про Соловки, – то це ж дурниця. ...Де ж вони гроші візьмуть на переселення, це ж не одну тисячу карбованців треба, а вони ж індустріалізують країну, це ж одного або п'ять одішлють, а не всіх...» [64, арк. 68]. В умовах відчуття апокаліпсиса, що навис над українським селом, священник міг надати пораду та втіху хоч на деякий час. Селяни в очікуванні страшного суду і кінця світу вночі пробіралися до церкви, умовляли священників відправити службу [4, с. 86].

Отже, прагнучи ліквідувати духовенство як верству суспільства, влада розпочала наступ на політичні й соціальні права духовенства та його близьких. Директиви антицерковного характеру, нечітка законодавча база створили ґрунт для адміністративних дій місцевих органів влади. Але, із наростанням страху селян перед завтрашнім днем посилювалася роль священника як духовного наставника. Незважаючи на жорстокі обмеження та переслідування, більшість священнослужителів не залишалася осторонь суспільного, громадського та особистого життя віруючих, священник продовжував виконувати роль наставника, духовного отця.

Література

1. Астаф'єва М. Юродивий з партквитком у кишені, або їзда на коні обличчям до хвоста. / Астаф'єва М., Астаф'єв О. // Літературна Україна. – 1992. – 16 липня / Astaf'jeva M. Jurodyvyj z partkvytkom u kysheni, abo i'zda na koni oblychchjam do hvosta. / Astaf'jeva M., Astaf'jev O. // Litera-

- turna Ukraï'na. – 1992. – 16 lypnja; **2. Більшовик** Полтавщини. – 1925. – 13 січня / Bil'shovuk Poltavshhyny. – 1925. – 13 sichnja; **3. Бобко Т. Г.** Православне духовенство в суспільному житті України 20-30 рр. XX ст. / Т. Г. Бобко. – Запоріжжя, 2005 / Bobko T. G. Pravoslavne duhovenstvo v suspil'nomu zhytti Ukraï'ny 20-30 rr. XX st. / T. G. Bobko. – Zaporizhzhja, 2005; **4. Васильєв В.** Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997 / Vasyl'jev V. Kolektivizacija i seljans'kuj opir na Ukraï'ni (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.) / V. Vasyl'jev, L. Viola. – Vinnytsja, 1997; **5. Вісті ВУЦВК.** – 1921. – 19 листопада / Visti VUCVK. – 1921. – 19 lystopada; **6. Вісті ВУЦВК.** – 1929. – 28 грудня. – С. 11 / Visti VUCVK. – 1929. – 28 grudnja. – S. 11; **7. Вісті ВУЦВК.** – 1928. – 26 липня / Visti VUCVK. – 1928. – 26 lypnja; **8. Державний архів** Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р. 925. – Оп. 8. – Спр. 53. – Арк. 133, 169 / Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti (dali – DAVO). – F. R. 925. – Op. 8. – Spr. 53. – Ark. 133, 169; **9. ДАВО.** – Ф. Р. 2826. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 5 / DAVO. – F. R. 2826. – Op. 1. – Spr. 12. – Ark. 5; **10. Державний архів** Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 242, 299 / Derzhavnyj arhiv Zaporiz'koi' oblasti (dali – DAZO). – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 22. – Ark. 242, 299; **11. ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 15, 17, 80 / DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 22. – Ark. 15, 17, 80; **12. (20.) ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 238. – Арк. 28 / (20.) DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 238. – Ark. 28; **13. ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 23 / DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 141. – Ark. 23; **14. ДАЗО.** – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 495. – Арк. 8 / DAZO. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 495. – Ark. 8; **15. ДАЗО.** – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 11 / DAZO. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 487. – Ark. 11, 16; **16. ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 135. – Арк. 49 / DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 135. – Ark. 49; **17. ДАДпО.** – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 1812. – Арк. 18 / DADpO. – F. P-19. – Op. 1. – Spr. 1812. – Ark. 18; **18. ДАДнО.** – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 56 / DADnO. – F. P. 1. – Op. 1. – Spr. 507. – Ark. 56; **19. ДАЛО.** – Ф. Р. 178. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 55 / DALO. – F. R. 178. – Op. 1. – Spr. 14. – Ark. 55; **20. ДАЛО.** – Ф. Р. 3747. – Оп. 2. – Спр. 16058-Р. – Арк. 56 / DALO. – F. R. 3747. – Op. 2. – Spr. 16058-R. – Ark. 56; **21. Державний архів** Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. 2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 72 / Derzhavnyj arhiv Hersons'koi' oblasti (dali – DАХО). – F. R. 2. – Op. 4. – Spr. 117. – Ark. 72; **22. ДАХО.** – Ф. Р. 2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 100 / DАХО. – F. R. 2. – Op. 4. – Spr. 117. – Ark. 100; **23. ДАХО.** – Ф. Р. 2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 57 / DАХО. – F. R. 2. – Op. 4. – Spr. 117. – Ark. 57; **24. Державний архів** Черкаської області (далі – ДАЧкО). – Ф. Р. 184. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14 / Derzhavnyj arhiv Cherkas'koi' oblasti (dali – DАЧкО.) – F. R. 184. – Op. 1. – Spr. 3. – Ark. 14; **25. Державний архів** Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П. 11. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 13 / Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi' oblasti (dali – DАЧО). – F. P. 11. – Op. 1. – Spr. 609. – Ark. 13; **26. ДАЧО.** – Ф. П. 342. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 44 / DАЧО. – F. P. 342. – Op. 1. – Spr. 227. – Ark. 44; **27. Там само.** – Ф. П. 8840. – Оп. 3. – Спр. 3175. – Арк. 2 / Tam samo. – F. P. 8840. – Op. 3. – Spr. 3175. – Ark. 2; **28. Демиденко О.** Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2 / Demydenko O. Sprava arhijepyskopa Pahomija: z istorii' antyreligijnoi' polityky na Chernigivshhyni na pochatku 1920-h rr. / O. Demydenko // Siverjans'kuj litopys. – 2002. – № 2; **29. Збірник законів і розпоряджень** робітничо-селянського уряду України. – 1934. – № 30. – Ст. 255 / Zbirnyk zakoniv i rozporjadzhen' robitnycho-seljans'kogo urjadu Ukraï'ny. – 1934. – № 30. – St. 255; **30. Збірник законів і розпоряджень** робітничо-селянського уряду України. – 1937. – № 30. – Ст. 121, 122. – С. 18 / Zbirnyk zakoniv i rozporjadzhen' robitnycho-seljans'kogo urjadu Ukraï'ny. – 1937. – № 30. – St. 121, 122. – S. 18; **31. Ігнатуша О. М.** Православні церкви України в контексті їх видавничої діяльності: 20-і рр. XX ст. / Ігнатуша О. М. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001 / Ignatusha O. M. Pravoslavni cerkvy Ukraï'ny v konteksti i'h vydavnychoi' dijal'nosti: 20-i rr. XX st. / Ignatusha O. M. // Naukovi zapysky: Zb. pr. molodyh vchenyh ta aspirantiv. – K., 2001; **32. Коммунист.** – 1925. – 25 марта / Kommunyst. – 1925. – 25

- marta; **33. Красное** Запорож'є. – 1923. – 29 декабря / Krasnoe Zaporozh'e. – 1923. – 29 dekabrja; **34. Красное** Запорож'є. – 1929. – 4 апреля / Krasnoe Zaporozh'e. – 1929. – 4 aprelja; **35. Мандрик Я.** Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр. / Я. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998 / Mandryk Ja. Kul'tura ukrai'n's'kogo sela v period stalinizmu 1929-1938 rr. / Ja. Mandryk. – Ivano-Frankivs'k, 1998; **36. Мандрик Я.** Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр. / Мандрик Я. – Івано-Франківськ, 1998 / Mandryk Ja. Kul'tura ukrai'n's'kogo sela v period stalinizmu 1929-1938 rr. / Mandryk Ja. – Ivano-Frankivs'k, 1998; **37. Новь.** – 1922. – 5 марта / Nov'. – 1922. – 5 marta; **38. Пашенко В.** Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004 / Pashhenko V. Bil'shovyc'ka derzhava i pravoslavna cerkva v Ukraini. 1917-1930-ti roky / V. Pashhenko, A. Kyrydon. – Poltava, 2004; **39. Поспеловский Д.** Православная церковь в истории Руси, России, СРСР / Д. Поспеловский. – М. : ББИ, 1996 / Pospelovskij D. Pravoslavnaia cerkov' v istorii Rusi, Rossii, SRSR / D. Pospelovskij. – M. : BBI, 1996; **40. Радянська** Думка. – 1927. – 24 вересня / Radjans'ka Dumka. – 1927. – 24 veresnja; **41. Священник** Александр Глаголев. Купина неопалимая. – К. : Дух и литера, 2002 / Svjashhennik Aleksandr Glagolev. Kupina neopalimaja. – K. : Duh i litera, 2002; **42. Силантьев В. И.** Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. / В. И. Силантьев. – Харьков : ХГПУ, 1998 / Silant'ev V. I. Bol'sheviki i pravoslavnaia cerkov' na Ukraine v 20-e gg. / V. I. Silant'ev. – Har'kov : HGPU, 1998; **43. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3. – Ст. 21, 37 / Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1919. – № 3. – St. 21, 37; **44. Там** само. – 1920. – № 22. – Ст. 435 / Tam samo. – 1920. – № 22. – St. 435; **45. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 6. – Ст. 180 / Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1921. – № 6. – St. 180; **46. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – Ст. 120 / Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1920. – St. 120; **47. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1925. – № 3. – Ст. 19; № 97. – Ст. 530 / Cobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1925. – № 3. – St. 19; № 97. – St. 530; **48. Сповідь** на Голгофі : Альманах: [Докум. нариси, спогади, списки про репресії щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині за роки тоталітарного режиму]. – Херсон, 2001 / Spovid' na Golgofi : Al'manah: [Dokum. narysy, spogady, spysky pro represii shhodo cerkvy ta duhovnyh osib na Hersonshhyni za roky totalitarnogo rezhyumu]. – Herson, 2001; **49. Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону). / О. Д. Форостюк. – Луганськ, 2001 / Forostjuk O. D. Pravove reguljuvannja derzhavno-cerkovnyh vidnosyn u radjans'kij Ukraini v 1917-1941 rokakh (na materiali Donec'kogo regionu) / O. D. Forostjuk. – Lugans'k, 2001; **50. Хандрос Б.** Дорога з храму або як це робилося в нас на Україні / Б. Хандрос // Україна. – 1992. – № 28 / Handros B. Doroga z hramu abo jak ce robylosja v nas na Ukraini / B. Handros // Ukraini. – 1992. – № 28; **51. Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2278. – Арк. 31, 32 / Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraini (dali – CDAVOU). – F. 5. – Op. 2. – Spr. 2278. – Ark. 31, 32; **52. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 66 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 199. – Ark. 66; **53. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1071. – Арк. 17 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 3. – Spr. 1071. – Ark. 17; **54. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2201. – Арк. 12 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 2201. – Ark. 12; **55. ЦДАВОУ.** – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3942. – Арк. 135 / CDAVOU. – F. 1. – Op. 2. – Spr. 3942. – Ark. 135; **56. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 95 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 227. – Ark. 95; **57. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 45 / CDAGOU. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1772. – Ark. 45; **58. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 203 / CDAGOU. –

F. 1. – Op. 20. – Spr. 2994. – Ark. 203; **59. ЦДАВОУ.** – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 1068-1136 / CDAVOU. – F. 166. – Op. 11. – Spr. 1068-1136; **60. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1077. – Арк. 107 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 3. – Spr. 1077. – Ark. 107; **61. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 65, 67 / CDAGOU. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 3185. – Ark. 65, 67; **62. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1120. – Арк. 98 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 1120. – Ark. 98; **63. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1961. – Арк. 66 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 3. – Spr. 1961. – Ark. 66; **64. ЦДАВОУ.** – Оп. 3. – Спр. 1077. – Арк. 68 / CDAVOU. – Op. 3. – Spr. 1077. – Ark. 68; **65. Цыпин В.** История Русской православной церкви : учебное пособие для православных духовных семинарий / В. Цыпин – М. : Хроника, 1994 / Сурин В. Istorija Russskoj pravoslavnoj cerkvi : учебное posobie dlja pravoslavnyh duhovnyh seminarij / V. Surin. – М. : Хроника, 1994; **66. Червоний** терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20-30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали /упорядник С. І. Жилюк. – Рівне, 2003 / Chervonuj teror proty duhovenstva i virujuchyh na Shidnij Volyni (Zhytomyrshhyna) u 20-30-h rokah XX st. Arhivni dokumenty ta materialy /uporjadnyk S. I. Zhylyuk. – Rivne, 2003.

Бублик О. И. Советский тоталитарный режим и легальная деятельность православного духовенства в Украине в 20-30-х гг. ХХ в.

В статье на основе анализа правовых документов, архивных и опубликованных источников рассмотрена деятельность православного духовенства в условиях формирования советского тоталитарного режима. Новое государство стремилось к изоляции духовенства в общественной жизни, а со временем и ликвидации его как класса. Было начато наступление на политические и социальные права духовенства и их близких, со временем и на само право физического существования – право на жизнь.

Несмотря на это, духовенство старалось принимать активное участие в жизни народа, помогало чем могло в тяжелые годы голодомора и в годы засух. В годы безверия и гонений на верующих духовенство становилось духовной опорой, словом Божь-

им и верой, своим жизненным подвигом были примером для верующих.

В результате исследования выделены три этапа развития государственно-церковных отношений: 1) 1917-1922 гг., 2) 1923-1929 гг.; 3) 1929-1939 гг. и кратко проанализированы.

Ключевые слова: Церковь, православное духовенство, тоталитарный политический режим, легальная деятельность, верующие.

Bublik O. Soviet totalitarian regime and legal activities of the Orthodox clergy in Ukraine by 1920-1930 of XX-th century.

On the basis of analysis of legal documents, archival and published sources the activities of the Orthodox clergy in the conditions of approval of the Soviet totalitarian regime were examined. New country tried to eliminate the clergy from public life, and then to eliminate it as a layer of society. Offensive was launched on the political and clergy's social rights, and then on the right of physical existence – on life. Despite this, the clergy tried to take an active part in people's life, helped in the difficult years of famines and droughts. Clergy became the spiritual pillar of the people, the word of God and faith, life feat, was an example for believers in the years of unbelief and persecution of the faithful.

Directives of anticlerical character, fuzzy legislation created the basis for the administrative actions of local authorities. But with the growing fear of the morrow peasants the role of the priest as a spiritual mentor increased.

Thus, in 1920-1930 of XX-th century – church and state's relations about limitation of legal activity underwent three stages: 1) 1917-1922: the definition of administrative – legal status of the Church, 2) 1923-1929: the limit of the scope of the legality of the Russian Orthodox Church and the application of administrative – economic methods of struggle with the Church 3) 1929-1939 legislative consolidation of illegal activities of the Church and the spread of total repression against the clergy and faithful.

Keywords: church, the Orthodox clergy, the totalitarian political regime, legal activity, the believers.

Стаття надійшла до редколегії
4 листопада 2016р.